

## तौलनिक साहित्याभ्यासातील संस्कृती अभ्यासाचे महत्त्व

डॉ. भरत भिमराव जाधव

कला व वाणिज्य महाविद्यालय , सातारा

संस्कृतिसन्मुखता तौलनिक साहित्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. संस्कृतिसन्मुखतेतून तौलनिक साहित्याचा जन्म झाला. साम्राज्यविस्तार हे महत्त्वाचे कारण संस्कृती संकरापाठीमागे असल्याचे दिसते. अगदी प्राचीन काळापासून आपण मानवी संस्कृतीकडे पाहिले तर साम्राज्यविस्ताराच्या दृष्टीने अनेक लढाया झालेल्या दिसतात. जग जिंकण्यास निघालेला सिकंदर असेल वा नेपोलियन बोनापार्ट असेल, त्यांनी आपले जगज्जेतेपद मिळण्यासाठी अनेक साम्राज्ये पादाक्रांत केली. त्यांनी अनेक देशांच्या, राज्यांच्या सीमा ओलांडून भारतावर आक्रमण केले. अगदी भारतीय राजेरजवाड्यांचा विचार केला तरी, साम्राज्यविस्तारासाठी एकमेकांवर चढाया करणे, त्यांचे भूप्रदेश ताब्यात घेण्याची एक प्रकारची इर्ष्या दिसते. पेशव्यांनी अटकेपार झेंडा रोवला. पानिपतची लढाई ही आपणास त्याचीच साक्ष देते. १८१८ ला पेशवाईच्या अस्तानंतर इंग्रजी सत्तेची पाळेमुळे संपूर्ण भारतभर रोवली. इंग्रजांनी शिक्षणाच्या सुविधा, दळणवळणाच्या सुविधा भारतात आणल्या. त्यांनी आर्थिकदृष्ट्या आपणास कंगाल बनवले हे तिरस्करणीय असले तरी त्यांनी दिलेल्या ज्ञानाच्या आधारे परकीय संस्कृतीशी आपल्या भारतीय संस्कृतीची तुलना केली व आपले आत्मभान जागृत झाले. हेही आपणास विसरता येणार नाही. इंग्रजांनी दळणवळणाच्या सोयी निर्माण केल्या त्यामुळे सांस्कृतिक आदान प्रदाने वाढली. यातूनच आपणास आपल्या संस्कृतीची

इंग्रजांच्या संस्कृतीशी तुलना करता आली. स्वतःस पडताळून पहाता आले. त्यांच्या वाङ्मयाच्या अभ्यासाने भारतीय तत्त्वज्ञानाने त्यांच्याही साहित्यावर प्रभाव पडला. अशा रीतीने लढाया साम्राज्याविस्तार, वसाहतीकरण, लोकसमूहांचे स्थलांतर, प्रवास अशा दोन निरनिराळ्या कारणानी दोन संस्कृती समोरासमोर उभ्या ठाकतात, तेव्हा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय बदलामुळे सांस्कृतिक आघात होतात. दोन संस्कृती प्रवाह जेव्हा परस्परांना सन्मुख होतात. तेव्हा एकमेकांकडे डोळसपणे पाहिले जाते. सांस्कृतिक आकलनासाठी नव्या ज्ञानक्षेत्राची गरज निर्माण होते. एक चिकित्सक आणि तौलनिक दृष्टीने दोन्ही संस्कृतिक विचार होऊ लागतो. तौलनिक सांस्कृतिक चिकित्सेचा भाग म्हणून साहित्याच्या तौलनिक अभ्यासाला आरंभ झालेला दिसतो.

मध्ययुगामध्ये हिंदू व इस्लाम या दोन संस्कृती समोरासमोर आल्या तेव्हा एकमेकींना नाकारण्यापासून स्वीकारण्यापर्यंतचे अनेक पवित्रे दोन्ही संस्कृतीतील साहित्यात दिसतात. इंग्रज, फ्रेंच, डच, पोर्तुगिज यांच्या संस्कृतीचा संबंध यांचे भारतीय समाजमनावर, वाङ्मयावर परिणाम झाले. त्यामुळे संस्कृतिसंकराच्या या प्रक्रियेचे साद पडसाद तौलनिक दृष्टीने न्याहाळणे ही तौलनिक साहित्याभ्यासाची एक दिशा आहे.

खऱ्या वैश्विकतेमागे जागतिक पातळीवर बहुविधतेचा संगम घडून एक प्राचीन व भव्य मानवी स्वप्न प्रत्यक्षात यावे अशी ओढ आहे. दुसऱ्या मानव समूहाविषयी त्यांच्या संस्कृतिविषयी माणसाला एक प्रकारची जिज्ञासा

आणि कुतुहल असते. दुसऱ्या संस्कृतीच्या प्रकाशात आपल्या संस्कृतीला ताडून पहाता येते. आपला समाज आपणास खऱ्या अर्थाने निरखून पाहता येतो. दुसऱ्याला जाणण्यातच मानवाला स्वतःची खरी ओळख होते. अशा सांस्कृतिक कुतुहलाचा एक भाग म्हणून तौलनिक साहित्याचा उदय झाला. आपल्या गावाव्यतिरिक्त ज्याने दुसरे गाव पाहिले नाही, त्याला आपले गावच चांगले वाटते पण त्याला त्याचे गाव तरी नीट समजले का? हा प्रश्न उरतोच.

### साहित्यातून येणारी संस्कृती व तौलनिक साहित्याभ्यास

कोणत्याही साहित्याचे यथार्थ आकलन दुसऱ्या साहित्याच्या संदर्भातच होऊ शकते, अशी तौलनिक साहित्याची धारणा आहे व या धारणेवरच साहित्यकृती एकमेकीशी ताडून पहाणे त्याचे तौलनिक अर्थनिरूपण व मूल्यमापन करणे हे तौलनिक साहित्याचे मूळ स्वरूप आहे. “तंत्र, भाषा, शैली आणि संरचना या वाङ्मय घटकांच्या तुलना असू शकतात. साहित्याच्या प्रेरणा, प्रवृत्ती, प्रवाह, चळवळी, संप्रदाय, अभिरूची अशा वाङ्मय व्यवहारातील या तुलना असू शकतात. साहित्यकृती, लेखक, वाङ्मय प्रकार, कालखंड आणि वाङ्मयाच्या इतिहास अशा सगळ्या महत्त्वाच्या अभ्यासप्रकारातील या तुलना असू शकतात. लोकसाहित्य, भाषांतर, यासह साहित्याचे सर्व प्रकार त्यात समाविष्ट होऊ शकतात; असे डॉ. मंचरकर र.बा., ‘तौलनिक साहित्य आणि मध्ययुगीन मराठी वाङ्मय’ या पुस्तकात म्हणतात.

तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये वेगवेगळे देश त्यांच्या भाषा, संस्कृती आणि साहित्यपरंपरा यांचा तौलनिक अभ्यास केला जातो. त्यास काळाचे बंधन नसते. त्यामुळे साहित्य आणि संस्कृती यांची तौलनिक

चिकित्सा केली जाते. त्यामुळे तुलनेचा अमर्याद विस्तार असल्याचे जाणवते. साहित्यामुळे इतर कलांना विषय मिळतात. दोन वेगवेगळ्या भाषा, दोन समाज, त्यांची संस्कृती या स्थलकालाच्या सीमा ओलांडून अभ्यासण्याचे सामर्थ्य तौलनिक साहित्याच्या अभ्यासामागे असल्याचे दिसते. विविध ज्ञानशाखांचा अभ्यास तौलनिक साहित्यामध्ये केला जातो. धर्माच्या कुशीतून व धर्म प्रेषितांच्या मुशीतून बाहेर पडलेले साहित्य अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था यांच्या प्रेरणांनी प्रभावित साहित्य आपल्या जीवन— जाणिवानी आणि सौंदर्याने विविध क्षेत्रावर आपला ठसा उमटवित असते. त्यामुळे साहित्य आणि जीवन धर्म, विज्ञान व अर्थ यांच्या परस्परसंबंधाचा त्यांच्या क्रिया प्रतिक्रियांचा अभ्यास तौलनिक साहित्यामध्ये केला जातो. ललितकला, साहित्य आणि ज्ञानशाखा, जीवनक्षेत्रे यांच्यातील संवाद विरोधाचा, संबंधाचा आणि आंतरक्रियांचा अभ्यास तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये केला जातो. लौकिक व अलौकिक अशा दोन्ही दृष्टिकोनातील समान घटकांचा शोध तौलनिक साहित्यामध्ये घेतला जातो. लौकिक व अलौकिक मतभेदांचा मागोवा तौलनिक साहित्यामध्ये घेतला जातो. समीक्षेत ज्या संकल्पना वापरल्या जातात त्यांची परकीय साहित्याच्या संदर्भात तपासणी करून समीक्षा अधिक नेमकेपणाने कशी करता येईल याचे दिशादर्शन केले जाते.

मौखिक साहित्याचाही अभ्यास तौलनिक साहित्यात केला जातो. मौखिक साहित्याची ग्रंथिक वाङ्मयाशी होणारी आंतरक्रिया त्यातील मूलाधाराचा शोध, आशय रूप यांचाही अभ्यास आरंभीच्या काळात तौलनिक साहित्याभ्यासात केला जात होता. आज तौलनिक अभ्यासाची क्षेत्रे विस्तारली आहेत. साहित्य ही मानवी व्यक्तिकरणाची

कला आहे. मानवी भावस्पंदनाचे एक नवनिर्माणशील सृजनक्षम क्षेत्र आहे. तिचा देश भाषा संस्कृतिनिरपेक्ष विचार करून सर्वसाधारण तत्वांचा व आवृत्त संरचनाचा शोध घेतला जातो. थोडक्यात तुलनेच्या आधाराने केलेला साहित्याचा अभ्यास तो तौलनिक साहित्याभ्यास असे आपणास म्हणता येते.

युरोपियन राष्ट्रांच्या साम्राज्यशाही महत्त्वाकांक्षेमुळे जगात झालेले राजकीय जुलूम आणि आर्थिक शोषण कितीही तिरस्करणीय असले तरी साम्राज्याच्या घडामोडीमुळेच समाज व समाजातील सांस्कृतिक तटभिती कोसळल्या ही वस्तुस्थिती आहे. जित आणि जेते यांच्यामधील विनिमय व्यापार उदिमापुरता रहात नाही, तर तो भाषा, साहित्य, आचार विचार, उच्चार अशा अनेक क्षेत्रात घडून येतो. जेत्यांचा प्रभाव जितावर पडावा आणि त्यांनी जेत्याकडून अनेक गोष्टी स्वीकाराव्या हे तर स्वाभाविकच आहे. पण जेते ही जिताकडून काही उचल करतातच. दोन मानवसमाज कोणत्याही कारणाने एकत्र आले की त्यात सांस्कृतिक विनिमय अपरिहार्य असतो म्हणून तर जित राष्ट्रांचा अपरिमित सांस्कृतिक ठेवा पाहून युरोपियन विचारवंत थक्क झाले आणि परिणामी भारत, चीन, अरबस्तान आणि इराण या राष्ट्रांच्या साहित्य संस्कृतीचा अभ्यास भारतामध्ये होऊ लागला. राष्ट्रे आपल्या वैशिष्ट्यांचा शोध घेत असताना आपापसामधील साम्याचाही बोध त्यांना होत होता. कम्युनिस्टांच्या जाहिरनाम्यात कार्ल मार्क्सने याची दखल घेतली दिसते.

गुरूदेव रवींद्रनाथ टागोरांनी त्यांचा प्रख्यात निबंध 'विश्वसाहित्य' हा वाचला. हा निबंध तौलनिक साहित्याच्या अभ्यासाच्या बाबतीत एक निश्चित दिशा देणारा व अभ्यासकांना मार्गदर्शक ठरला. आज अनेक राज्ये, राष्ट्रे किंबहुना लोक बहुभाषिक आहेत.

अशा बहुभाषिकांनी तौलनिक साहित्याची धुरा समर्थपणे आपल्या खांद्यावर घ्यायला हवी आहे. ग्रीक—रोमन संस्कृती, आफ्रो—आशियायी संस्कृती, युरोपियन संस्कृती यांचा संस्कृतीअभ्यास होणे गरजेचे आहे. अभ्यासाचा हेतू ज्ञान मिळविणे व त्याचबरोबर आनंद मिळविणे हा असला पाहिजे पण त्याचबरोबर सांस्कृतिक एकात्मता वाढीस लागली तर ते अत्यंत चांगले होईल. आज मात्र हे जग एका खेडयामध्ये रूपांतरीत होताना दिसत आहे. जगाच्या एका कानाकोपऱ्यातील माहिती काही क्षणात दुसऱ्या ठिकाणी मिळते. लोकही प्रवास करताहेत. नोकरी धंद्याच्या निमित्ताने, व्यवसायाच्या निमित्ताने जगभर प्रवास करताहेत त्यामुळे जन्म एका देशात शिक्षण दुसऱ्या देशात, व्यवसाय तिसऱ्या देशात अशा अनेकविध ठिकाणी ती स्थलांतरीत होत आहेत. स्थलांतराच्या या प्रक्रियेमध्ये संस्कृतीचे आदान—प्रदान होणे स्वाभाविक आहे. त्यामुळे एका संस्कृतीचा दुसऱ्या संस्कृतीवर प्रभाव पडणे साहजिकच आहे. अशी सांस्कृतिक स्थित्यंतरे, जीतजेट्यांचा संघर्ष, त्यांच्यातील आदान—प्रदाने, प्रभव—प्रभाव यांचा अभ्यास तौलनिक अभ्यासामध्ये चांगल्या प्रकारे करता येऊ शकतो. भारतापुरता विचार करावयाचा झाल्यास इंग्रज, डच, फ्रेंच, पोर्तुगिज, मोघल अशा अनेक साम्राज्यसत्तांनी भारतावर राज्य केले आहे. जितांचा संघर्ष, जेत्यांचा अहंभाव, न्यूनगंड व त्यातील पारस्परिक आदान—प्रदाने यातून सारे समाजजीवन ढवळून निघालेले दिसते. विविध प्रदेशावर विविध राजसत्ता राज्य करित होत्या. त्यांचा आपापसातील संघर्ष या साऱ्या गोष्टींचा तत्कालीन समाजावर मोठा प्रभाव पडला त्यामुळे आपली मूळ संस्कृती व त्यावर पडलेला प्रभाव, भाषेवर पडलेला प्रभाव, भाषेमध्ये आलेले विविध शब्द यांचा

अभ्यास तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये चांगल्या प्रकारे करता येऊ शकतो.

सानेगुरूजींनी सुचविलेली 'आंतरभारतीची' संकल्पना सर्वच विद्यापीठांनी स्वीकारली तर साहित्याच्या प्रांतात खूप मोठी प्रगती होईल. विविध भाषांतील ज्ञानभांडार सर्वांसाठी खुले होईल. प्राचीन काळातील संस्कृतीतील चरकसंहिता वैद्यकशास्त्रात आजही प्रमाण मानली जाते. आज विविध शोधांचे जनकत्व परदेशी शास्त्रज्ञ घेत आहेत पण प्राचीन संस्कृत वैद्यकग्रंथांचा अभ्यास केल्यास भारतीय वैद्यकशास्त्र तसेच रसायनशास्त्र, भौतिकशास्त्र किती प्रगत होते याची कल्पना येईल.

भारतीय संस्कृती भिन्न — भिन्न असलेली आढळते. या भिन्नतेतूनच एकत्वाकडे जाणे हे तौलनिक साहित्याचे उद्दिष्ट ठरते. प्रत्येक राष्ट्र, खंड, जात, व्यक्ती यांना स्वतःची संस्कृती असते. त्यामुळे वेगवेगळ्या संस्कृतीचा अभ्यास करताना त्या संस्कृतीची तुलना दुसऱ्या संस्कृतीबरोबर करणे इष्ट ठरते. हुकूमशहाला त्याची मते दुसऱ्यावर लादून राज्य करावेसे वाटेल. त्याच्या दृष्टीने त्याची विचारसरणी, संस्कृती वेगळी असेल. लोकशाही राष्ट्रात राहणाऱ्यांना ते बंधन वाटेल. अशा प्रकारे वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक वैशिष्ट्यातून एक प्रकारची संस्कृती उदयास येते. त्या संस्कृतीचा अभ्यास तौलनिक साहित्यामध्ये केला जातो. तौलनिक साहित्यामध्ये तौलनिकतेवर भर दिला म्हणजे कलाकृतीतील अनन्यसाधारणत्व उघड होईल. हेच तत्त्व दोन किंवा अधिक राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय साहित्यातील तुलनेला लागू केले तर निश्चितच साम्याबरोबरच फरक व त्यांचे रंगरूप स्पष्ट होतील. व्यामिश्रित समस्येला भिडणे यातच तौलनिक साहित्य ही परस्परभेट,

परकीय संहिता आणि परक्या संस्कृतीच्या जवळ जाणारी रीती आहे. परक्याकडे पाऊल उचलणे व परक्याकडे उचललेल्या त्या पावलांचा अभ्यास तौलनिक साहित्यात महत्त्वाचा ठरतो. तौलनिक अभ्यासात वाङ्मयीन सिद्धांत व राजकीय व सामाजिक मीमांसाची टक्कर अटळ आहे. वाङ्मयांच्या स्वागताचे प्रश्न त्यांचे परिणाम तौलनिक साहित्यात अतिशय चांगल्या प्रकारे अभ्यासता येतात.

तौलनिक साहित्य म्हणजे अभ्यासकांच्या समकालीन, संस्कृतिसापेक्ष स्वत्वाच्या प्रादेशिक आधाररेषा प्रथम परक्या आखून सांस्कृतिक राष्ट्रीयता व भाषांच्या सीमा छेदणारी वाङ्मय आणि इतर कला, साहित्य आणि शास्त्रे — विज्ञाने, साहित्य आणि नवी जुनी ज्ञानक्षेत्रे तसेच मानवी अभिव्यक्तींच्या पद्धतीचा परस्पर विभिन्न संबंधाची अनेक विद्याशाखीय दृष्टिकोन वापरून विविध पातळ्यांवर केलेली तुलनात्मक चिकित्सा होय, असे डॉ. आनंद पाटील म्हणतात.

तुलनात्मक संशोधन साहित्यातील परंपरामधील सहज समानतेचे विभिन्न दृष्टिकोनातून विश्लेषण करत तपासून घेत यातील दृष्टिकोन मनोवैज्ञानिक अभ्यासातून प्राप्त होतो. सृष्टीत ज्या स्वाभाविक अस्वाभाविक घटना घडत असतात त्यातून दुसऱ्या मानव समूहाविषयी त्यांच्या संस्कृतीविषयी माणसाला एक प्रकारची जिज्ञासा आणि कुतूहल असते. दुसऱ्या संस्कृतीच्या ज्ञानाच्या प्रकाशात तो आपल्या समाजाच्या संस्कृतीला ताडून पाहत असतो. दुसऱ्याला जाणण्यातच त्याला स्वतःची खरी ओळख होत असते. अशा सांस्कृतिक कुतूहलाचा एक भाग म्हणून तौलनिक साहित्याचा उदय झाला.

आशयसूत्रे, अनुभवविश्व, व्यक्तित्वा, तंत्र भाषाशैली आणि संरचना या

वाङ्मयघटकांच्या तुलना असू शकतात. साहित्यातील विविध प्रेरणा प्रवृत्ती, प्रवाह, चळवळी, संप्रदाय, अभिरूची अशा वाङ्मयव्यवहारातील तुलना असू शकतात. कालखंड, साहित्यकृती, लेखक, वाङ्मयप्रकार आणि वाङ्मयाचा इतिहास अशा तुलना असू शकतात.

‘सांस्कृतिक सापेक्षतावादाला अनुसरून तौलनिक साहित्याभ्यास हा संस्कृतिविशिष्ट प्रमाणकावर आधारलेला असला पाहिजे. व दुसरे म्हणजे तौलनिक साहित्य हे मानवजातीच्या सार्वत्रिक मूल्यांना आधारभूत मानून देशकाल, वंश या पलीकडे असणाऱ्या वैश्विकतेचा शोध घेतला पाहिजे. पहिल्यामध्ये साधर्म्य वैधर्म्य व संस्कृतिविशिष्टता महत्त्वाची तर दुसऱ्यात विश्वमानवता महत्त्वाची आहे आणि या दोन्हीचा समन्वय साधून तौलनिक साहित्याभ्यास व्हावा. असे जहागिरदार चंद्रशेखर, प्रस्तावना, ‘तौलनिक साहित्याभ्यास : तत्त्वे आणि दिशा’ या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात.

बहुसंस्कृतिवादाच्या वाढत्या प्रभावात तौलनिक साहित्याभ्यास महत्त्वाचे स्थान असलेले दिसले. कला, आंतरसाहित्यात्मकता, संस्कृती, भाषा, अविष्काराचे सिद्धांत अशा अनेक बाबींचा उलगडा तौलनिक साहित्याभ्यासाने होतो. बहुसंस्कृतिवाद आणि जागतिकीकरण यांचा परिणाम शोधण्यासाठी तौलनिक साहित्याभ्यासाची खरी गरज आहे. खुल्या अर्थव्यवस्थेच्या व भांडवलशाहीच्या परिणामाने आज अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपल्या देशात बस्तान बसवत आहेत. त्या कंपन्या फक्त उत्पादन करतात असे नव्हे तर त्या ठिकाणी वसवल्या जातात तेथील लोकांना विस्थापित करतात. त्या कंपनीचे परदेशी अधिकारी तेथील संस्कृतीत सामावण्याचा प्रयत्न करतात व स्थानिकांना आपल्या

संस्कृतीत सामावून घेण्याचा प्रयत्न करतात यातून बहुसंस्कृतिवाद जन्मास येतो. या संस्कृती संकराची कारणमीमांसा आणि परिणाम संस्कृतीच्या तौलनिक अभ्यासाने करता येईल. अमेरिकेत साहित्य व भाषाविषय शिकवणाऱ्या विभागास ‘तौलनिक संस्कृती अभ्यास केंद्र’ म्हणतात. भारतात अशा संस्कृती अभ्यास केंद्रांची अत्यंत गरज असल्याचे जाणवते. उत्तराधुनिक जगात बहुसंस्कृतीच्या संकराची प्रक्रीया अत्यंत वेगाने घडत आहे. त्यातून अनेक नवीन संस्कृतीचे धुमारे फुटत आहेत. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात विवाहसंस्थेने प्रगती केली आहे. आज कुणीही कुणाशीही लग्न करू शकतो. त्यामुळे जात, धर्म, वंश यांना छेद बसत आहेत. त्यामुळे रूढीप्रियतेला चिकटून बसलेल्या या घटकांना धक्के बसत आहेत. आज काही देशातून समलिंगी विवाहांना मान्यता देण्यात आली आहे. त्यामुळे तेथील समाजरचनेत संस्कृतीमध्ये उलथापालथी होताना दिसत आहेत. अशा उलथापालथीचे लोण जगात पसरत आहे. संगणकांच्या युगात अशा उलथापालथींना अवास्तव महत्त्वही मिळत आहे. २१ व्या शतकातील उत्तराधुनिक पिढी नेमकी काय करेल यांची शाश्वती राहिलेली नाही. आई-वडीलांच्या आज्ञेत राहणारी कालची तरुण पीढी आज बदलली आहे त्यामुळे कुटूंबसंस्था मोडकळीस येत आहेत. एकत्र कुटूंबपद्धतीला छेद बसत आहेत. मोठमोठ्या शहरामधून फ्लॅट संस्कृती वाढत आहे. त्यामुळे शेजारी कोण राहतो? काय करतो? याकडे कोणाचेच लक्ष्य नाही. त्यामुळे कुणी मृत्यू पावला तरी शेजाऱ्यांना त्याची कल्पना नसते व असलीच तरीही ते दाखवत नाहीत त्यामुळे अतिरेकी कारवाया करणाऱ्यांचे फावत चालले आहे. मी आणि माझे एवढ्यापुरते आपले जग सीमीत होत चालले आहे. जागतिकीकरणाच्या जंजाळात आपला

माणूस हरवत चालला आहे. हरवत चाललेल्या माणसाचे प्रतिबिंब संपूर्ण साहित्यविश्वावर व पर्यायाने या समाजमनावर पडत चालले आहे. यातूनच धर्म व जाती आधारीत तेढ निर्माण होत आहे. कुणाला कशाचेच सोयरसुतक नसल्याने असे घडत असल्याचे दिसते. संस्कृतीच्या व माणसांच्या अभ्यासाने एकमेकांना समजण्यास मदत होणार आहे. तौलनिक साहित्याभ्यासाने जगातील संस्कृतीचा परिचय होण्यास मदत होते. त्याचप्रमाणे भारतामध्ये नांदत असलेल्या अनेक संस्कृतीशी जवळून परिचय करून घेणे अत्यंत गरजेचे आहे.

आचार्य नन्ददुलारे वाजपेयी म्हणतात, “संस्कृती की एकता के वे तत्व प्रकाशमें आने चाहिए जो विभिन्न प्रादेशिक साहित्यों के माध्यम से मुखरित हुए है । ऐसे विषयों में सांस्कृतिक एकता और प्रादेशिक विशेषताओं का युगपत अध्ययन अपेक्षित हो सकते हैं जो भारतीय जीवन की समग्रता को केंद्र बनाकर किये गये है । केवल पुष्ट या प्रछन्न रूप से दो कवियों की विशेषताओं के प्रदर्शन का कोई अर्थ नहीं होता । इन सब कार्यों में हमारा लक्ष सांस्कृतिक पक्ष का सामुहिक उद्घाटन ही हो सकता है। वस्तुतः लोक संस्कृति और प्रादेशिक संस्कृतियों से सम्बन्धित समस्त अनुशीलन राष्ट्रीय जीवन की विविधता में एकता का संकेत करने का लक्ष्य ही रख सकता है । ”

रोमन ग्रीक संस्कृतीचा संपर्क, पर्शियन अरेबिक, जापनिज व चायनीज व भारतीय आणि युरोपियन अशा विविध संस्कृतीचा संपर्क ज्यावेळी आला तेव्हा दोन संस्कृती समोरासमोर आल्या. दोन्ही सांस्कृतीत साम्ये व भेद यांचे परिशिलन झाले. जे जे लोकांना चांगले वाटले ते ते लोकांनी स्विकारले त्यामुळे दोन्ही संस्कृतीचा संकर झाला. त्याचा प्रभावही

साहित्यावर पडलेला आहे. ज्याच्या हाताने उत्पादनाची साधने असतात त्यांचीच संस्कृती जन्माला येते. अशा संस्कृतीची तौलनिक समीक्षा करणे ही आज काळाची गरज आहे.

साहित्य आणि संस्कृती यावर सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, प्रादेशिक आणि भौगोलिक घटकांचा खूप मोठा प्रभाव पडत असतो. अर्थकारण, भौगोलिक विविधता यातूनच राजकीय समीकरणे ठरतात आणि समाज त्या त्या अंगाने बदलत जातो, घटत जातो. आपली संस्कृतीही त्याप्रमाणेच तयार होत जाते. समाजाची भाषा, राहणीमान, पोशाख, आचारविचार या सर्वांचा प्रभाव शेवटी साहित्यावरही पडतो साहित्याला समाज जीवनाचा आरसा त्यामुळेच मानले गेले आहे. संस्कृतीची जडणघडण, जतन, संवर्धन समाजाकडूनच होत असते आणि या संस्कृतीतूनच पुढील समाजाची दिशा ठरत असते. समाजमन तयार करण्यामागे संस्कृती हाही एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. समाज जसा संस्कृती घडवतो तशी संस्कृतीही समाज घडवते. समाज आणि संस्कृती या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. समाजाने संस्कृती घडविली की संस्कृतीने समाज घडवला याचे उत्तर देणे तसे कठीण आहे परंतु समाजाशिवाय संस्कृतीचे अस्तित्व असू शकत नाही, तसे संस्कृतीशिवाय समाजही उभा राहू शकत नाही. समाजाच्या जडणघडणीमध्ये संस्कृतीचा खूप मोठा वाटा असलेला दिसतो. समाजाच्या धारणा, समाजमन तयार करण्यामध्ये संस्कृती खूप मोठी कामगिरी बजावताना दिसते. त्यामुळे साहित्याचा अभ्यास करत असताना संस्कृती अभ्यासही करावाच लागतो.

विश्वसाहित्यामधून आलेल्या सांस्कृतीक संचिताचाच अभ्यास करणे हे तुलनाकरापुढे खूप मोठे ध्येय असल्याचे दिसते. विविध संस्कृतीमधील समान दुवे आपणास तपासता

येतात. त्याचबरोबर सामाजिक संदर्भाचाही अभ्यास करता येतो. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये असलेली 'मामा' ही संकल्पना वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये बदलताना दिसते. नातेसंबंधामध्ये काही ठिकाणी मामा व भाची यांचे लग्न होते तर काही ठिकाणी ते निषिद्ध मानले आहे. अगदी तसाच प्रकार ट्रॉम्बियाड या आदिवासी जमातीमध्येही पहायला मिळतो. या जमातीमध्ये नवऱ्याकडे मुलांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी नसते तर ती मामाकडे असते. मुले होण्यासाठी नवरा असतो ही समजही त्या समाजात पुरेशी जाणवत नाही. त्यामुळे साहजिकच संपत्ती व वारसाहक्क परंपरेने मामाकडे जातात. काही आदिवासी जमातीमध्ये मातृसत्ताक कुटूंबपध्दतीचा स्विकार केलेला असल्यामुळे सत्ता व संपत्तीचे अधिकार मातेकडे असतात. बहुतांशा ठिकाणी हे अधिकार गोडीगुलाबीने, जबरदस्तीने काढून स्त्रियांना गुलाम बनविले गेले ही गुलामांची संस्कृती म्हणून तौलनिक साहित्याभ्यासाचा वेगळा विषय होऊ शकेल. वसाहतीक संदर्भ त्यातून जपलेली गुलामगिरी आणि त्याचे साहित्यातून उमटणारे पडसाद यांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

comparative cultural studies focuses on the study of culturally both in parts (i.e. Literature, film, popular culture, the visual and other arts (Inter Arts studies), Television, media and communication studies and new Media and also including aspects of such cultural production as architecture.etc) and as a whole in relation to there forms of human expression and activity as well as in relation to other disciplines in the humanities and social sciences. (About the social) Sieghild Bogumil, "New orientations of Comparative Literature in Germany" या लेखात म्हणतात.

अशा रीतीने तौलनिक संस्कृतीअभ्यास हा फक्त साहित्यातील अभ्यास न राहता

बहुसांस्कृतिक,(Multiculturalism) आंतरसांस्कृतिक ( Inter/Trans- culturalism) आणि संस्कृतीसंकर (Cross-culture) यांचाही अभ्यास असतो. साहित्याबरोबरच चित्रपट, नाटक, प्रसिध्द संस्कृती, दृकश्राव्यमाध्यमातून येणारी संस्कृती टी.व्ही, ई—माध्यमे, प्रसारमाध्यमे, मालिका यांच्यातून घडणारे सांस्कृतिक दर्शन, व्यक्ती व्यक्तीमधील संवाद, कामे, नातेसंबंध तसेच इतर सामाजिक शास्त्रामधून दृष्टोत्पत्तीस येणारी सांस्कृतिक एकात्मता व विविधता यांचाही अभ्यास तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये केला जातो. अभ्यासाची एक नवी दिशा म्हणूनही अशा अभ्यासाकडे वळले पाहिजे. तौलनिक संस्कृतीअभ्यास हा तीन पध्दतींनी केला जातो. पहिली पध्दत म्हणजे मानव्यविद्याशाखेअंतर्गत केला जाणारा अभ्यास हा आंतरविद्याशाखीय ,(Interdisciplinary) बहुविद्याशाखीय अभ्यास, (Multi Disciplinary), संमिश्र विद्याशाखीय, (Plun Disciplinary) असतो. संस्कृती, भाषा, साहित्य आणि विद्याशाखा यामधील आंतरसंबंधाचा अभ्यास म्हणजे तौलनिक संस्कृतीअभ्यास असेही आपणास म्हणता येईल.

प्रत्येक समाजामध्ये त्या त्या समाजाचा इतिहास दडलेला असतो. त्या व्यक्तीचा इतिहास, सामाजिक वर्गवारी, त्यांचे स्वतःचे असे सिध्दांत, मिथके, धर्म, नागरिकत्व त्यांचे पारंपरिक आचार विचार, पोशाख त्यांनी जपलेले असतात. बदलत्या काळाबरोबर पिढ्या बदलत जातात. अशा बदलणाऱ्या सांस्कृतिक विसंवादाचा किंवा सुसंवादाचाही अभ्यास तुलनाकाराने केला पाहिजे. यामध्ये फक्त कथा, कांदबरी, कविता, चारित्र आत्मचरित्र, नाटक एवढेच नव्हे तर विविध कला, संगीत, तत्त्वज्ञान, राजकीय घडामोडी, समाजशास्त्रीय अधिष्ठान,सामाजिक

मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र या गोष्ठीचाही अभ्यास तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये होणे गरजेचे आहे. या दृष्टीने भारतीय व आफ्रिकन साहित्याचा अभ्यास निश्चितच उद्बोधक ठरेल. ब्रिटिश भारत आणि ब्रिटिश आफ्रिका यामधील वसाहतीकरणाचा समान दुवा, अस्पृश्य समजले जाणारे भारतीय समाजातील लोक आणि आफ्रिकन काळ्या लोकांवर केलेली वर्णभेदी व वंशभेदी हिंसाचाराची किनार तौलनिक अभ्यासामध्ये महत्त्वाची ठरते. जीवंत असताना शोपीस म्हणून दाखवली गेलेली आफ्रिकन स्त्री, मृत्यूनंतरही तिच्या विविध अवयवांचे प्रदर्शन करणारी युरोपियन क्रूर मानसिकता नेमकी येते कुठून ? याचा शोधसुध्दा मानसशास्त्राच्या तौलनिक अभ्यासाने घेता येऊ शकते. प्रत्येकाच्या मनात हिंसा लपलेली असतेच, परंतु ती इतक्या क्रूर पध्दतीने विकृत स्वरूपात समाजासमोर कशी येते त्याचाही अभ्यास खरेतर मानसशास्त्रीय समीक्षा सिध्दांत वापरून तौलनिक साहित्याभ्यासकाला शोधता येईल.

शोधनिबंधाच्या अखेरीस काही निष्कर्ष हाती येतात ते पुढीलप्रमाणे,

१. बदलणाऱ्या सांस्कृतिक विसंवादाचा किंवा सुसंवादाचाही अभ्यास तुलनाकाराने केला पाहिजे.
२. तौलनिक संस्कृतीअभ्यास हा बहुसांस्कृतिक, (Multiculturalism) आंतरसांस्कृतिक (Inter/Trans- culturalism) आणि संस्कृतीसंकर (Cross-culture) यांचाही अभ्यास असतो.
३. विश्वसाहित्यामधून आलेल्या सांस्कृतीक संचिताचाच अभ्यास करणे हे तुलनाकरापुढे खूप मोठे ध्येय असल्याचे दिसते.
४. बहुसंस्कृतिवादाच्या वाढत्या प्रभावात तौलनिक साहित्याभ्यासाचे महत्त्वाचे स्थान आहे.

५. देश भाषा संस्कृतिनिरपेक्ष विचार करून सर्वसाधारण तत्त्वांचा व आवृत्त संरचनाचा शोध घेतला जातो.
६. संस्कृतिसन्मुखता तौलनिक साहित्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास तौलनिक साहित्यातून घेतला जातो.
७. भारतात 'तौलनिक संस्कृती अभ्यास केंद्र' यासारख्या केंद्रांची अत्यंत गरज असल्याचे जाणवते.

#### संदर्भग्रंथ

१. आदेशराव पी.स. 'तुलनात्मक शोध औ समीक्षा' प्रगती प्रकाशन, आग्रा.१९८२
२. मंचरकर र.बा., 'तौलनिक साहित्य आणि मध्ययुगीन मराठी वाङ्मय' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे २००३
३. पाटील आनंद, 'तौलनिक साहित्य: नवे सिद्धांत आणि उपयोजन' साकेत प्रकाशन,, औरंगाबाद १९९८
४. शर्मा मनोरमा 'तुलनात्मक अध्ययन स्वरूप और समस्याएँ' राजूरकर, राजमल बोरा, वाणी प्रकाशन,, दिल्ली १९९०
५. जहागिरदार चंद्रशेखर , प्रस्तावना, 'तौलनिक साहित्याभ्यास : तत्त्वे आणि दिशा' सौरभ प्रकाशन, कोल्हापूर १९९२
६. जाधव रा. ग. , 'मराठी वाङ्मय : स्वातंत्र्योत्तर संदर्भ' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे १९९८
७. चौधरी इंद्रनाथ, 'तुलनात्मक साहित्यकी भूमिका', नॅशनल पब्लिकेशन हाऊस दिल्ली. १९८३
८. बापट वसंत (संपा.)— "तौलनिक साहित्याभ्यास : मूलत्त्वे आणि दिशा', मौज प्रकाशन मुंबई १९८१
९. Journal of CLA of India Number
१०. Susan Bassnett., Comparative literature : a critical introduction. Call Number: PN865 .B37-1993 Publication Date: 1993